

Amidah – Trods: Redningsmænd og ofre i oktober 1943

Af Sofie Lene Bak

Denne artikel vil i hovedtræk skildre udviklingen i såvel historiografi som kollektiv erindring om danmarkshistoriens mest berømte heltedåd: Redningen af 95 procent af de danske jøder under Holocaust. Formålet med denne statusopgørelse er at belyse, hvordan fokus i både den akademiske historiskrivning og i erindringshistoriske fremstillinger har overset et væsentligt potentiale til forståelsen af, både hvorfor redningsaktionen blev mulig, og dens konsekvenser. Ved at anlægge ofrenes perspektiv og udvide vores forståelse af modstand og det videre forløb i forbindelse med aktionen åbner der sig nye muligheder for udforskning af historien om oktober 1943.

Historiografien

I store træk former dansk historiografi om besættelsestiden sig efter de internationale skoler *intentionalismen* og *funktionalismen*, der vægter henholdsvis ideologiens og Hitlers rolle og regimets polykratiske og anarkiske karakter forskelligt.¹ Den modsætning, de to strømninger udgør, er i dansk sammenhæng oversat til *konsensustraditionens* vægt på nationalt fællesskab og motiverne bag samarbejdspolitikken over for *konflikttraditionens* fokus på modsætninger og splittelse i valget mellem tilpasning og modstand. Men disse store fortællinger virker ikke længere hverken nationalt eller internationalt retningsgivende for forskningen. Det skyldes dels, at modsætningen mellem ideologi og praksis var falsk, dels at gerningsmandsperspektivet kun tillod andre aktører, først og fremmest ofrene, en birolle reduceret til dramatiserende scenografi eller pædagogiske eksempler.

Historiografien om oktober 1943 har imidlertid aldrig fulgt strømningerne hverken i besættelsestids- eller holocaustforskningen. Det skyldes i høj grad, at historien om de danske jøders redning er en fortælling med mange aktører, hvor forståelsen afhænger af det fokus og den fortolkning, der anlægges på aktørernes indbyrdes roller. Da forfølgelsen ramte de danske jøder, forenedes modstands- og samarbejdskræfter, og det betød også, at der siden herskede borgfred mellem konflikt- og konsensus-synspunktet helt frem til 1990'erne.

I den første efterkrigstid var fokus på modsætningen mellem danskere og tyskere, hvorfor gerningsmænd og redningsmænd, der saboterede de førstes planer, var det centrale drama i erindringer og samleværker.² Professionaliseringen af forskningsfeltet kom delvist udefra med Leni Yahils doktordisputats *Et demokrati på prøve* (1967), men var i bund og grund flankeret af besættelsestidsforskningens nestor, Jørgen Hæstrup, i værket om det danske departementscheffsstyre ... *Til landets bedste* (Bind 1-2, 1966-71).³ Begge nuancerede og udvidede forståelsen af hovedaktørerne i fortællingen om de danske jøders redning. De førhen så stålsatte og brutale (men også lidt dumme) gerningsmænd blev nu tvivlrådige pragmatikere, mens redningsmændenes kategori nu kunne rumme embedsmænd og politikere, der inden for deres legalistiske råderum virkede for at afbøde og mildne aktionens virkninger.

Først mere end en generation senere slog et egentligt konfliktorienteret perspektiv igennem med Rasmus Kreth og Michael Mogensens *Flugten til*

Sverige (1995). Opgøret med årtiers idealisering af redningsmændene og deres motiver var skånselsløst. Ikke alene havde fiskerne taget rigelig betaling, hjælperne risikerede heller ikke objektivt livet ved indsatsen. Efter aktionsnatten den 1.-2. oktober blev forfølgelsen af jøder overladt til en håndfuld Gestapo-folk, der på ingen måde kunne afpatruljere Øresundskysten effektivt.⁴ De var helt afhængige af danske stikkere og kollaboratører, der nu supplerede kategorien af gerningsmænd. Hjælperne, som det lykkedes tysk politi at arrestere, blev rutinemæssigt overdraget til dansk politi, der stillede dem for en dansk domstol, sigtet efter dansk lov med milde, ofte betingede domme til følge. At det tilmed uomtvisteligt var markedsmekanismer, der styrede priserne for den illegale overfart, reducerede fiskerne til menneskesmuglere, der slet ikke passede ind i de traditionelle kategorier.

I den konfliktorienterede forskning blev kategorien redningsmænd også udfordret af udforskningen af politiske skyggesider: De (ofte selvsamme) embedsmænd og politikere, der kæmpede for at fejle ”jødespørgsmålet” af den dansk-tyske agenda og drog omsorg for de deporterede, stod også bag den restriktive flygtningepolitik over for tyske jøder i 1930’erne og besættelsens første år. De stod tilmed bag samarbejdspolitikken om det mindste onde, der med forslaget om dansk internering af jøderne nær havde gjort Danmark medskyldig i folkedrab.⁵ Omvendt kunne forskningen demonstrere rækkevidden af den politiske beskyttelse, danske jøder nød både før og efter deportationen, der sikrede de dansk-jødiske fanger en særstilling i Theresienstadt og vred danske statsborgere ud af nazisternes greb.⁶

På tilsvarende vis skete der også i international forskning en differentiering af aktørfeltet. Gerningsmandskategorien kunne således meningsfuldt udvides med de såkaldte ”*Exzess-Täter*”, det vil sige ekstreme voldsudøvere, og nuanceres med kategorien ”følgere”, mens ”tilskuer”-kategorien fortsat diskuteres intenst både i forhold til den restriktive

flygtningepolitik på begge sider af Atlanten forud for krigsudbruddet, de allieredes beskedne militære indsats over for folkedrab og de neutrale landes selektive hjælp til koncentrationslejr-fanger – en debat, der også har danske afstikkere.⁷

Kollektiv erindring og mindekultur

Mens den historiografiske udvikling således medførte nuancering og udvidelse af (og delvis eksklusion inden for) de faste aktørkategorier, stivnede den kollektive erindring om oktober 1943 hurtigt i stereotyper. Overalt i Europa blev mindet om forfølgelsen af jøder overskygget af fejringen af modstandsbevægelsen og ofrene for politisk forfølgelse. De slagte og splittede nationer i Europa både øst og vest for jerntæppet havde behov for patriotiske martyrer, der var faldet i den nationale frihedskamp og ikke blevet ofre for en meningsløs raceideologi. I den kollektive erindring kunne jødiske ofre enten være en del af den patriotiske diskurs, der gav adgang til kompensation og anerkendelse, eller kategoriseres og diskrimineres som passive, ”tilfældige” ofre til forskel fra de politiske fanger.⁸

Takket være redningsaktionen, der bragte 95 procent af jøderne i Danmark i sikkerhed i Sverige, har fortællingen om oktober 1943 imidlertid altid været en del af modstandsbevægelsens erindringskultur. Selvom langt hovedparten af jødernes hjælpere gled tilbage til hverdagens gøremål, da redningsaktionen var tilendebragt, levede myten om oktober 1943 som modstandsbevægelsens store heltedåd og folkelige gennembrud videre.⁹ Den 1. oktober blev etableret som mindededag på linje med 9. april, 4.-5. maj og 29. august som en sejrsmindededag for den antinazistiske modstand. Mindet om danskernes indsats kunne bekvemt aftvætte nederlagets og samarbejdets skam. Behovet for national sammenhængskraft bevirkede også i Danmark, at modstanden blev nationaliseret, og ofrene indlemmet i modstandskampen, således at jøder, der druknede under flugten eller omkom i koncentrationslejr, mindedes som ”faldne i kamp for Danmarks Frihed”.¹⁰ Danske jøder blev i kraft af denne sammensmeltning af ofre omfattet af den

patriotiske erindring, der blev skabt i befrielsens kølvand, med redningsaktionen som en sideordnet begivenhed, der refererede til den nationale fortælling om modstanden mod den tyske besættelse.¹¹

Fokus var imidlertid på redningsmændene og ikke på ofrene, og den kollektive erindring efterlod ikke megen plads til at sørge over de døds ofre, der faktisk var, eller anerkende de racistiske og antisemitiske motiver bag forfølgelsen. I praksis blev offerhierarkier en fast bestanddel i den vesteuropæiske mindekultur i efterkrigstiden trods den patriotiske diskurs. Fænomenet slog også igennem i Danmark. Selvom jøder som en selvfølgelighed blev omfattet af Lov om erstatning til besættelsestidens ofre fra oktober 1945, hvor de fik adgang til tortgodtgørelse for fangenskab, hjælp til genetablering og dækning af gæld og flugtudgifter, var adgangen til den særlige økonomiske hædersgave begrænset til modstandsfolk og koncentrationslejr fanger, der var deporteret på grund af deres nationale eller politiske overbevisning. På trods af dette ansøgte 18 personer af jødisk afstamning faktisk om hædersgave. De fik alle afslag. Til sammenligning bad størstedelen af de jødiske overlevende i Belgien forgæves om den symbolske anerkendelse, der lå i titlen ”politisk fange”.¹² Det er ligeledes bemærkelsesværdigt, at de jødiske ofre, der omkom i Theresienstadt, mindes på Mosaik Vestre begravelsesplads og ikke for eksempel i Mindelunden. I sidste ende mindes den kristne majoritet og den jødiske minoritet ofrene hver for sig.

Mindekulturen har dog ingenlunde været statisk. En egentlig mindekultur om Holocaust slog igennem i Danmark i 1980’erne, hvor tidsskrifter og antologier om jødisk liv i Danmark – vel og mærke publiceret for en større offentlighed – i vid udstrækning overtog formidlingen af oktober 1943.¹³ I 1989 fik Danmark sit første egentlige holocaustmonument, der mindes folkedrabets på Europas jøder, rejst ved synagogen i Krystalgade i København. Først i 2008 rejstes imidlertid på jødisk initiativ et monument for deportationen af de *danske* jøder

på Langelinie kaj. Placeringen af mindestenen i det offentlige rum, hvor den skal konfrontere forbipasserende med ofrenes historie, var et afgørende brud med efterkrigstidens segregerede mindekultur, hvor mindet om jødiske koncentrationslejrofre var et internt jødisk anliggende. Også offerhierarkiet er på retur: Med en lovrevision i 1993 fik alle deporterede, uanset herkomst, adgang til livsvarig hædersgave fra den danske stat.

Den kollektive erindring om oktober 1943 kan således siges at bevæge sig fra et entydigt fokus på redningen og dermed på redningsmændene til en voksende anerkendelse af ofrene og deres placering i en europæisk fortælling om Holocaust. Det er imidlertid også en internationalisering, der risikerer at udvise den hårdt tilkæmpede nuancering af aktørernes roller. Med internationaliseringen, eller måske rettere *amerikaniseringen*, udglattes begivenhedens mere sammensatte og tvetydige sider, mens erfaringen omvendt universaliseres. De universelle erfaringer, der således hentes fra både forfølgerne og de forfulgte, kan paralleliseres i det uendelige og fremme aktuelle personlige såvel som politiske dagsordener.

Forskningens potentiale

Det store potentiale for forskningen herhjemme såvel som internationalt skal findes i ofrene. Selvom de sjældent er helt fraværende i værker om Holocaust, er ofrene ofte bagtæppe for dramaet eller objekter for andres handlinger. Undtagelsen er naturligvis situationer, hvor ofrene nægtede at være ofre og derfor sprængte kategoriens ramme. En betydelig del af forskningen har koncentreret sig om den militære modstand, hvor det ikoniske forbillede er de jødiske partisaner, der gjorde oprør i ghettoen i Warszawa i april/maj 1943. Ikke mindst i Israel glorificeres den jødiske modstand som en del af den israelske stats skabelsesmyte.¹⁴ Udforskningen af ghettolivets sociale og moralske dilemmaer er imidlertid væsentlig mere sparsom. Ligeså er køns- og familierelaterede aspekter og empirisk udforskning af et bredere modstandsbegreb som *Amidah*. I modsætning til et snævert militært modstandsbegreb

omfatter *Amidah*, der er hebraisk for ”trods”, alle handlinger, der gik imod nazisternes planer. Det vil sige også mod den dehumaniserende proces, der ultimativt førte til udryddelse. *Amidah* kommer således til udtryk i alle kulturelle, religiøse og politiske handlinger, der havde til hensigt at højne moralen og den menneskelige værdighed og opretholde liv som for eksempel at smugle mad, skjule børn og gennemføre undervisning. I en sådan optik kan enhver handling, der reddede liv (hvad den militære modstand i øvrigt sjældent gjorde) opfattes som modstand.¹⁵

Hvad kan offerperspektivet tilføre forskningen i det danske tilfælde? Lad os starte i Tårnbæk den 9. oktober 1943. De dramatiske begivenheder den nat giver os et intenst indblik i redningsaktionens ofte ret amatøristiske karakter. De giver os også et indblik i tysk politis brutale fremfærd og i deres begrænsede ressourcer, der gjorde dem afhængige af danske stikkere. Den nat blev 13 personer anholdt, fem blev senere deporteret til Theresienstadt. Vidner ved retsopgøret efter krigen kunne imidlertid berette, at der var temmelig mange mennesker til stede på havnen, heriblandt flere danske politibetjente, der beskyttede transporten. Dette til trods for, at dansk lov forbød fritidssejls og uautoriseret færden i danske havne. En gruppe på 30-40 mennesker vakte berettiget opsigt og aktiverede en stikker, der kontaktede Gestapo. To Gestapo-folk ankom til den lille havn, just som en flygtningetransport skulle forlade havnen. Den ene var tysk, den anden dansk og mangeårigt medlem af det nazistiske parti Dansk Antijødisk Liga og skribent på det antisemitiske blad *Kamptegnet*. Da de så, at en båd var på vej ud af havnen, affyrede de en serie varselskud, og det kom til en kort ildkamp mellem flygtningehjælpere og Gestapo. En kugle rikochetterede og ramte en ung mand i baghovedet. Han døde på stedet. Københavns Politis tekniske afdeling foretog dagen efter en omfattende undersøgelse af gerningsstedet og sikrede sig tekniske beviser. De foretog også ballistiske undersøgelser af flere tjenestepistoler, der tilhørte de tilstedeværende politibetjente. Alligevel lykkes det ikke efter krigen at få den danske Ge-

stapo-mand dømt for drab, da der ikke kunne føres bevis for, at han havde affyret det dræbende skud.¹⁶

Den unge mand, der blev dræbt den aften i Tårnbæk, var en 18-årig ingeniørstuderende ved navn Claus Christian Heilesen. Han er hædret flere steder i Københavnsområdet for sin hjælp til jøder, blandt andet på (den tidligere) Polyteknisk Lærestanstalt. Han nævnes også ofte i litteraturen som et eksempel på, at danskerne var villige til at betale den højeste pris for at redde deres jødiske medborgere i sikkerhed.¹⁷ Men Claus skulle selv flygte. Han var efter nazistisk definition ”halvjøde”, fordi han havde en jødisk mor, og turde trods forlydender om, at kun ”heljoder” ville blive arresteret, ikke at blive i Danmark. Han arrangerede ganske rigtigt transporten og sørgede for, at andre kunne komme med i båden, men han var selv på flugt.

Claus Heilesens skæbne var enestående, men det var hans handlinger ikke. Erindringer og *oral history*-interviews med dansk-jødiske overlevende udfordrer den traditionelle forestilling om, at jøder var passive ofre, der skulle reddes. De var ikke passive objekter for forfølgelse og redning, men aktive subjekter, der i al hast gjorde deres bedste for at sikre deres ejendom og ejendele og skaffede kontanter til flugten. De organiserede transport ikke kun for deres nærmeste familie, men også for venner og slægtninge. Da flugten begyndte i slutningen af september 1943, blev de fleste overfarter gennemført i mindre robåde, skaffet, betalt og roet af jøderne selv. De danske jøders *Amidah* er en væsentlig betingelse for, at så mange danske jøder kom i sikkerhed.

Nogle forældre måtte træffe det tungeste valg og efterlade deres børn i Danmark. Småbørn blev betragtet som en sikkerhedsrisiko, og der var frygtelige rygter – der efter alt at dømme kun var rygter – i omløb om, at børn, der ikke kunne tie stille, var blevet kvalt. Flugtens farer og flygtningetilværelsens uvished fik mange forældre til at lade især mindre børn blive tilbage. De blev placeret på børnehjem og hos plejefamilier, hvor de fleste blev indtil befri-

elsen 22 måneder senere. Mere end 10 procent af de børn, der var ofre for den nazistiske forfølgelse, kom aldrig med til Sverige. For børn under fem år blev én ud af fem i Danmark, da deres forældre flygtede. Plejeforældrene var ikke hårdkogte modstandsfolk med sans for ”security”. Derom taler dækhistorierne og nye konstruerede identiteter deres tydelige sprog. Men familie, naboer og lokalmiljø sluttede tæt om plejeforældrenes valg. Ikke et eneste barn blev stukket til Gestapo. Plejeforældrene behandlede børnene, som var de deres egne, og ingen modtog betaling. Men at efterlade børnene var de skrækslagne forældres aktive handling for at redde dem.

En anden væsentlig indvending mod historiografien er dens begrænsning i tid og rum. Langt hovedparten af litteraturen fokuserer intenst på ganske få uger i september og oktober 1943. Derudover medtages kun oplysninger om det videre forløb med det formål at dramatisere epilogen. Men en udvidelse af fokus i tid, udover oktober måned 1943, og i rum, der inkluderer både flygtningetilværelsen i Sverige, deportationen til Theresienstadt og hjemkomsten til Danmark i 1945, supplerer ikke alene vores indblik i aktørkategoriernes sammensathed men også forståelsen for, hvordan de danske jøders skæbne er en del af en større fortælling om Holocaust.

I Sverige blev jøderne synlige subjekter som ansatte i den danske flygtningeadministration og som beboere i flygtningelejre, der ikke altid underkastede sig forestillingen om passive, taknemmelige ofre – formentlig for en dels vedkommende som en følge af PTSD-lignende symptomer.¹⁸ Det skabte øgede spændinger og stærke følelsesmæssige reaktioner i de danske flygtningelejre. En antisemitisk reaktion udeblev heller ikke, og det præsenterer os for det paradoks, at tidligere modstandsfolk, endda personer, der havde virket aktivt for at hjælpe jøder til Sverige, udtrykte racistisk antisemitisme og forståelse for Hitlers jødepolitik.¹⁹

I modsætning til redningen placerer eksilet, deportationen og hjemkomsten de danske jøders skæbne

centralt i fortællingen om Holocaust. Det rummer muligheden for at forstå begivenhederne både som en jødisk tragedie og en fælles europæisk erfaring. Hjemkomsten blev for mange hverken en forsoning eller en forløsning, men medførte følelsesmæssige vanskeligheder for familier splittet af deportation og eksil, en svær genforening med efterladte børn og oplevelsen af venners og betroedes svigt og tyveri ledsaget af identitetsmæssige udfordringer som ”overlevende”, ”jøde” og ”dansker”.²⁰

Redningens forudsætninger

International forskning peger på forskellige forhold, der havde væsentlig indflydelse på muligheden for, at jøder kunne undslippe Holocaust:

1. Typen af besættelsesregime og graden af nazistisk kontrol,
2. Karakteren af det nationale styre,
3. Geografiske forhold,
4. Tidspunktet,
5. Antisemitismens udbredelse og
6. Den jødiske befolknings størrelse og grad af asimilation.²¹

De to sidstnævnte forhold – det vil sige den begrænsede antisemitisme og jødernes beskedne antal og høje grad af integration – forholder sig til majoritetsbefolkningens reaktioner og villighed til at hjælpe deres jødiske medborgere. Men de indebar ingen garantier. Holland fremhæves således på linje med Danmark som et land, hvor antisemitiske bevægelser havde ringe succes. Alligevel omkom 70 procent af de hollandske jøder under Holocaust. Og den jødiske befolkningsgruppe i Norge bestod kun af ca. 2.100 mennesker. Til trods for menighedens lidenskab blev 42 procent af de norske jøder slået ihjel i udryddelseslejre.

Tilsvarende er der ingen automatik knyttet til geografien eller tidspunktet. Der var intet ”Dunkirk” for jøder over den engelske kanal, mens deportationen af de ungarske jøder begyndte så sent som marts 1944, hvor krigslykken for længst var vendt

for Tyskland. Når vi skal forklare de overordnede betingelser for overlevelse, er det første parameter – typen af besættelsesregime – altafgørende. Heroverfor illustrerer en anden undtagelse, den bulgarske autoritære og protyske regerings beskyttelse af bulgarske jøder, at samarbejdsrelationerne – eller kollaborationen – mellem den tyske besættelsesmagt og det enkelte land kunne have afgørende betydning for jøders mulighed for overlevelse. Tyskerne havde ikke handlefrihed i spørgsmålet om jøderne skæbne i Danmark. Og samarbejdet var tilstrækkeligt vigtigt for tyskerne til, at de bøjede ideologien for praktiske resultater – i øvrigt slet ikke noget særsyn i det tyskbesatte Europa.

Selvom det tyske besættelsesregime og samarbejdet med den danske regering – der udsatte aktionen helt til efteråret 1943 – og siden den danske centraladministration, ledet af departementscheferne, skabte de overordnede forudsætninger for, at jøderne i Danmark kunne undslippe deportationen, får vi et mere differentieret billede af redningens forudsætninger ved at anlægge ofrenes perspektiv på redningsaktionen. Et sådant perspektiv nuancerer og udvider også vores forståelse af redningsmændene. Både ofre og redningsmænd var underlagt de betingelser og muligheder, som det dansk-tyske forhold skabte. Fordi danske jøder ikke var blevet udsat for en diskriminerende og isolerende politik, var de relativt ressourcestærke med intakte sociale netværk i oktober 1943. For hjælperne betød den udtalte og offentligt udtrykte modvilje mod aktionen, og formentlig i et vist omfang erfaringer med tyskernes beskedne sanktioner, at redningsarbejdet sandsynligvis ikke blev betragtet som dødsensfarligt og aktiverede mennesker, for hvem aktiv modstand ellers var utænkelig.

Jøder, som ikke havde allierede, kunne stort set intet stille op for at undslippe nazisternes planer. Naturligvis var de afhængige af deres hjælpere. Men vi bør stille nye spørgsmål til begivenheden: Hvordan lykkedes det jøderne at undslippe den tyske forfølgelse i Danmark? Hvori bestod deres aktive indsats

for at redde liv – og hvilken betydning havde *Amidah* for den danske undtagelse? At de danske jøder udviste *trods*, tilfører historien en ny dynamik, der har bud både til forskning og kollektiv erindring.

LITTERATUR

Bak, Sofie Lene

2001 *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*. København: Museum Tusulanum 2001.

2010 *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-45*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

2012 *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*. København: Gyldendal 2012.

Bauer, Yehuda

2001 *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale U.P. 2001.

Bertelsen, Aage

1993 *Oktober 43*. København: Gyldendal 1993 (oprindeligt 1952).

Bjerre, Jakob Halvas

2015 *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2015.

Blüdnikow, Bent:

1991 *Som om de slet ikke eksisterede. Hugo Rothenberg og kampen for de tyske jøder*. København: Samleren 1991.

2013 *Min fars flugt. Jødiske skæbner i oktober 1943*. København: Berlingske 2013.

2015 ”Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark. En personlig historiografisk beretning”, *Historisk Tidsskrift*, Vol. 115, No. 2, 2015, s. 452-504.

- Bock, Gisela
1998 "Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers and Bystanders." Ofer, Dalia & Lenore J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust*, New Haven: Yale U.P. 1998, s. 85-100.
- Cesarani, David og Paul Levine (red.)
2002 "Bystanders" to the Holocaust. *A Re-evaluation*. London: Routledge 2002.
- Fein, Helen
1979 *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press 1979.
- Følner, Bjarke
2010 "Mindesmærker og erindringskultur." Sofie Lene Bak: *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-45*, s. 210-245 og 263-265, København: Dansk Jødisk Museum 2010.
- Gersfelt, Jørgen
1945 *Saadan narrede vi Gestapo*. København: Gyldendal 1945.
- Hæstrup, Jørgen
1966 ... *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45*. Bind 1. København: Gyldendal 1966.
- Kirchhoff, Hans
2013 *Holocaust i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2013.
- Kreth, Rasmus og Michael Mogensen
1995 *Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*. København: Gyldendal 1995.
- Lagrou, Pieter
1997 "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965", *Past and Present*, No. 154, 1997, s. 181-222.
- Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politiken 2013.
2015 *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*. København: Politiken 2015.
- Lundtofte, Henrik
2003 *Gestapo! Tysk politi og terror i Danmark 1940-45*. København: Gad 2003.
- Meyer, Torben
1945 *Flugten over Øresund*. København: Jespersen og Pio 1945.
- Mogensen, Michael
2000 "Det danske flygtningesamfund i Sverige og "jødespørgsmålet" 1943-45." Johnny Laursen m.fl. (red.), *I tradition og kaos. Festskrift til Henning Poulsen*, Århus: Aarhus University Press 2000, s. 150-161,
- Moore, Bob
2012 *Survivors. Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe*. Oxford: Oxford University Press 2012.
- Pine, Lisa
2004 "Gender and the Family." Dan Stone (red.), *The Historiography of the Holocaust*, Basingstoke: Palgrave 2004, s. 364-382.
- Rozett, Robert
2004 "Jewish resistance." Dan Stone (red.), *The Historiography of the Holocaust*, Basingstoke: Palgrave 2004, s. 341-363.
- Rünitz, Lone
2000 *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*. København: Museum Tusulanum 2000.
- Rünitz, Lone og Hans Kirchhoff
2007 *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2007.

Schleunes, Karl

1970 *The twisted Road to Auschwitz*. Urbana: University of Illinois Press 1970.

Sode-Madsen, Hans

2005 *Reddet fra Hitlers Helvede. Danmark og de hvide busser 1941-45*. København: Aschehoug 2005.

Yahil, Leni

1967 *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen*. København: Gyldendal 1967 (hebraisk 1966, engelsk 1969).

1990 *The Holocaust. The fate of European Jewry*. New York/Oxford: Oxford University Press 1990.

¹⁴ Rozett 2004, s. 341.

¹⁵ Se Pine 2004, Rozett 2004 samt Moore 2012. Der er betydelig uenighed om den præcise definition af "Amidah", jævnfør Rozett 2004 og Bauer 2001, s. 120ff.

¹⁶ *Højesteretstidende* 1949, s. 203-204.

¹⁷ Traditionen startede sandsynligvis med Aage Bertelsens erindringer *Oktober 43*, hvor episoden i 5. udgave (1993) omtales s. 125f. Se desuden Lidegaard 2013, s. 445 og Kreth og Mogensen 1995, s. 94. Mindepladen findes i forhallen på det nuværende GEOCENTER DANMARK, Øster Voldgade 10.

¹⁸ Bak 2010, s. 125f.

¹⁹ Mogensen 2000.

²⁰ Bak 2010, s. 202f.

²¹ Se for eksempel Fein 1979, Yahil 1990, Moore 2012. Se desuden Kirchhoff 2013.

NOTER

¹ Den funktionalistiske tilgangs karakteristik af Det tredje Rige er langt fra forestillingerne om et strømlinet, hierarkisk system med en forudbestemt plan. I stedet fremhæves konkurrencen og intersemomodsætningerne mellem regimets organer som en drivkraft i folke- drabet. Radikaliseringen af den nazistiske jødepolitik skete gennem improviserede ad hoc-beslutninger, der havde til formål at opnå føre- rens gunst, mest udtalt hos Schleunes 1970.

² Se for eksempel Gersfelt 1945 og Meyer 1945.

³ Yahils afhandling, der forsvarede som disputats ved Det hebraiske Universitet i Jerusalem 1964, udfordrer dog hovedsynspunktet hos Hæstrup, idet denne overtager Bests egen forklaring om en under- håndsmeddelelse om, at jødeaktionen var på vej. Hæstrup synes dog efterfølgende at have accepteret Yahils analyse, se Bak 2001, s. 28. Jævnfør henholdsvis Hæstrup 1966 og Yahil 1967.

⁴ Lundtofte 2003, s. 107ff.

⁵ Se for eksempel Blüdnikow 1991, Rünitz 2000, Rünitz og Kirchhoff 2007 og Kirchhoff 2013.

⁶ Sode-Madsen 2005, Lidegaard 2015, Halvas Bjerre 2015.

⁷ Se for eksempel Bock 1998, Cesarani og Levine 2002. Om den danske debat, jævnfør Blüdnikow 2015, s. 489ff.

⁸ Lagrou 1997.

⁹ Se for eksempel Frode Jakobsen i *Jødisk Orientering* 64: 9, 1993.

¹⁰ Følner 2010, s. 218.

¹¹ Se Bak 2001 og Bak 2012.

¹² Bak 2012.

¹³ Bak 2001, s. 16.